

Utrechtse kerken op een Californische heuvel

De Saenredam-tentoonstelling in het Getty Museum in Los Angeles

Aankondiging 'Sacred Spaces' in Los Angeles
Foto: Joyce Pennings

'Een dichter van ruimte en licht', zo karakteriseerde de New York Times Pieter Saenredam wiens Utrechtse teken- en schilderwerk dit voorjaar te zien waren in de Verenigde Staten. Een ooggetuigenverslag van de expositie, de opening en van de verschillen met de tentoonstelling die vorig jaar gehouden werd in het Centraal Museum.

RENGER DE BRUIN EN JOYCE PENNINGNS

Op 15 april van dit jaar vond in het J. Paul Getty Museum in Los Angeles de opening plaats van een tentoonstelling over het Utrechtse werk van Pieter Saenredam. Deze bekende kerken-schilder heeft in 1636 tijdens zijn

verblijf in Utrecht tientallen tekeningen gemaakt die voldoende materiaal opleverden om de rest van zijn leven Utrechtse kerken te kunnen schilderen.

Onder de aanwezigen die de directeur van het Getty Museum, De-

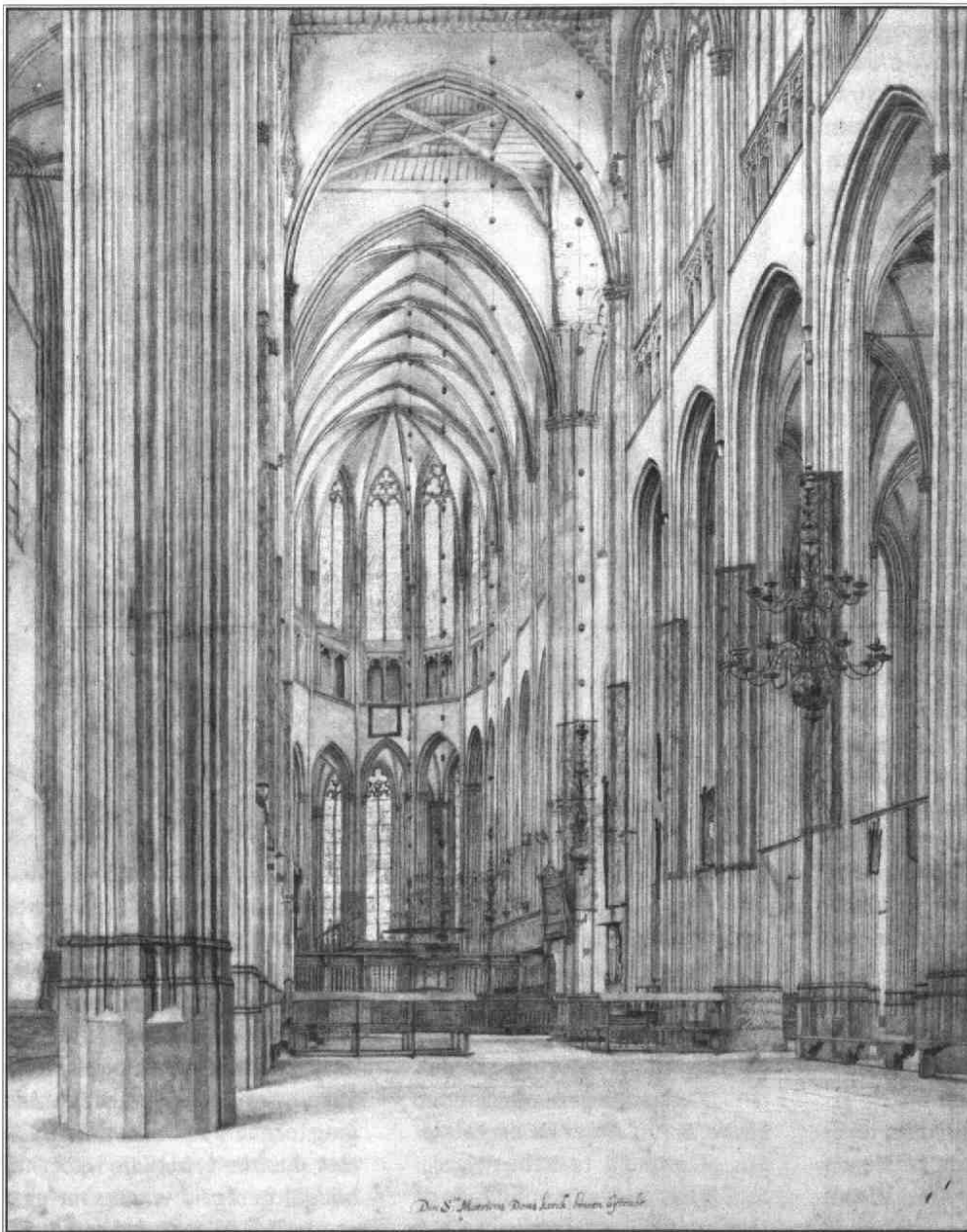
borah Gribbon, toesprak tijdens de opening bevond zich een Utrechtse delegatie bestaande uit de burgemeester, de wethouder van cultuur, medewerkers van Het Utrechts Archief en het Centraal Museum en de voorzitter van de museumcommissie. Burgemeester Annie Brouwer en museumdirecteur Sjarel Ex beantwoordden het complimenteuzе welkomwoord van de gastvrouw.

De tentoonstelling was eerder te zien in het Centraal Museum en trok toen 30.000 bezoekers. Samensteller Liesbeth Helmus, conservator oude kunst van het museum, had het grootste deel van Saenredams Utrechtse werk bijeengebracht uit tal van collecties in binnen- en buitenland zoals de National Gallery in Londen en het Rijksmuseum in Amsterdam. Ook enkele particulieren stelden hun stukken ter beschikking. Grootste bruikleengever was Het Utrechts Archief met 32 tekeningen.

Met en tekenen

Aan de tentoonstelling in het Centraal Museum ging een langdurig onderzoek vooraf. De door Liesbeth Helmus geredigeerde catalogus, waaraan specialisten als architectuurhistoricus Arie de Groot hebben meegewerkt, vormt daarvan de blijvende weerslag. Ook de bijdragen aan een in Utrecht gehouden internationaal symposium over de restauratie van Saenredams werk zijn gepubliceerd.

Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665), geboren in Assendelft en het grootste deel van zijn leven woonachtig in Haarlem, legde zich vanaf 1628 toe op het schilderen van kerken. Financiële onafhankelijkheid stelde hem in staat dit weinig populaire genre te beoefenen. Hij kon de tijd nemen

Pieter Saenredam, *interieur van de Dom vanuit het schip naar het koor* (1636)
Foto: Het Utrechts Archief

zijn schilderijen met uitgebreide tekenstudies voor te bereiden. Hij was de eerste die kerkinterieurs weergaf zoals ze indertijd op de bezoeker inwerkten. Om tot zo'n correct 'kerkportret' te komen ontwikkelde Saenredam samen met de landmeter Pieter Wils een methode die gebaseerd was op metingen ter plekke. Deze metingen verwerkte de kunstenaar in gedetailleerde tekeningen van het kerkgebouw. Met deze uitvoerige schetsen, apart uitgewerkte details en plattegronden keerde hij terug naar zijn atelier. Saenredam bracht zijn ter plekke gemaakte schets met behulp van een zogeheten constructieteke-

ning over op een paneel en begon daarna te schilderen. Daarbij manipuleerde hij de ruimten zodanig dat ze monumentaler leken dan ze in werkelijkheid waren. De werkwijze van Saenredam wordt uitvoerig beschreven in de catalogus en ook in de Utrechtse tentoonstelling is deze uitgebreid aan het publiek getoond.

In de door Wim Crowwel, oud-directeur van Museum Boijmans Van Beuningen, vormgegeven tentoonstelling kregen de bezoekers als inleiding een gedetailleerde beschrijving van de techniek aan de hand van foto's, schetsen en beschrijvingen. Gedetailleerde maquettes, gemaakt door de

Utrechters G.M.J. Engelbrecht en J.B.A. Terlingen, gaven een mooi beeld van de kerken. In de tentoonstelling zelf hingen de schilderijen aan de wand, terwijl de bijbehorende tekeningen te zien waren in speciaal gemaakte tafelvitrines die bij de schilderijen stonden opgesteld. Daardoor konden de bezoekers voorstudies en eindresultaat steeds goed vergelijken en de bijzondere werkwijze van Saenredam tot in detail volgen.

Twintig weken in Utrecht

Saenredam werkte veel in zijn woonplaats Haarlem of de directe omgeving. De Grote of Sint Bavokerk heeft hij op verschillende schilderijen vastgelegd. Hij heeft echter ook in andere Nederlandse steden kerken getekend om die later te schilderen. In augustus 1636 vertrok hij naar Utrecht. Hij zou er maar liefst twintig weken blijven, mogelijk omdat hij vanwege een pestepidemie niet eerder naar Haarlem durfde terugkeren. Zijn tocht door Utrecht is goed te volgen, omdat Saenredam zijn tekeningen meestal dateerde. Zijn favoriete kerkgebouw was de Mariakerk. Deze Romaanse schepping uit de late 11e eeuw werd op dat moment niet meer voor de eredienst gebruikt en was al ernstig in verval. De koster van de kerk, Jan Jansz. van Ermelo, werd als herinnering aan de samenwerking door Saenredam geportretteerd.

Behalve in de Mariakerk werkte Saenredam in deze tijd in de Dom, de Jacobikerk, de Buurkerk, de Janskerk, de Pieterskerk en in de Catharinakerk. In totaal zijn 21 schilderijen bewaard gebleven die hij van Utrechtse kerken gemaakt heeft. Van de tekeningen die eraan ten grondslag liggen, zijn er nog 42 bekend. Daarvan zijn er 32 in bezit van Het Utrechts Archief. Van de schilderijen zijn twee in Utrechts bezit, bij het Centraal Museum. Deze stukken, een interieur van de Mariakerk en een van de Janskerk, zijn respectievelijk in 1937 en 1949 door het museum aangekocht.

Saenredam, Westgevel van de Mariakerk (1636)
Foto: Het Utrechts Archief

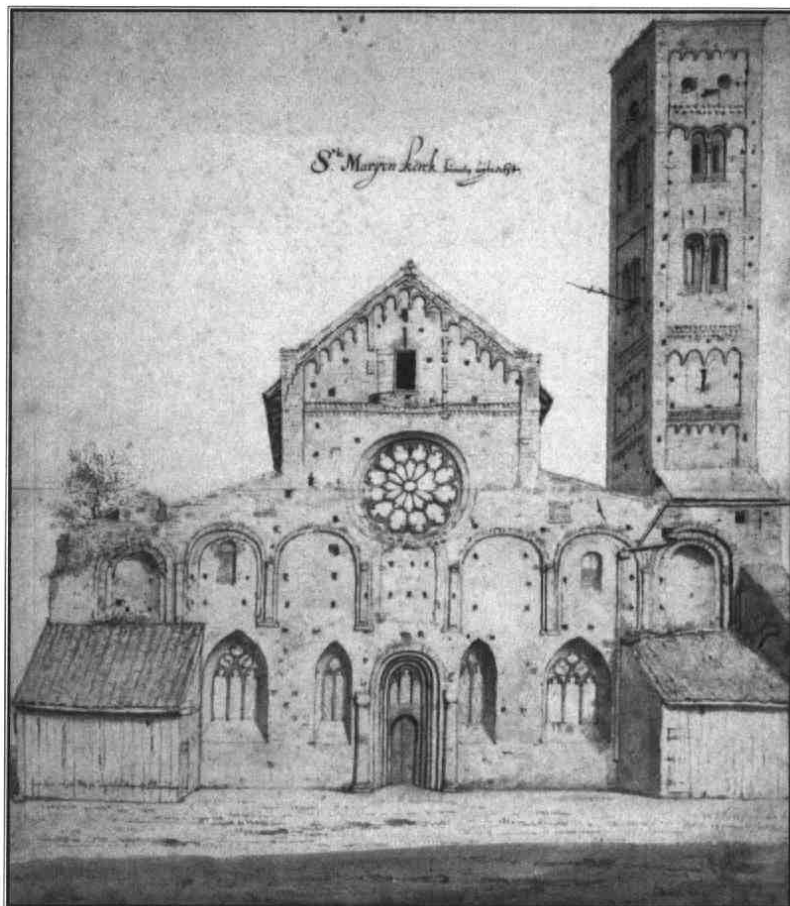
Het verwerven van de Saenredamtekeningen door de stad Utrecht is al vroeg begonnen, in 1754. De laatste aankoop was in 1900, een interieur van de Catharinakerk voor het indertijd aanzienlijke bedrag van 346,50 gulden. Een aantal tekeningen is geëxposeerd geweest in het Stedelijk Museum van Oudheden, dat tussen 1838 en 1890 op de tweede verdieping van het stadhuis was ingericht. Zij hingen daar beschermd tegen licht achter groene gordijntjes die de bezoeker opzij kon schuiven.

De tekeningen van Pieter Saenredam vormden een onderdeel van de 'archieven en verzamelingen'. Deze op de geschiedenis van de stad betrekking hebbende collectie bestond uit duizenden en nog eens duizenden documenten, publicaties, prenten, tekeningen, schilderijen, beeldhouwwerken, bouwfragmenten, meubels en andere voorwerpen. De in 1874 aangetreden archivaris en museumdirecteur S. Muller Fzn. begon met ongekende energie de heterogene verzameling systematisch te beschrijven. Van de verschillende categorieën die hij aanbracht, publiceerde hij binnen enkele jaren catalogi. De Saenredam-tekeningen kwamen in de catalogus van de *Topografische Atlas van de stad Utrecht* (1878).

De collectie Saenredam-tekeningen behoort tot de topstukken van Het Utrechts Archief. Zij zijn voorafgaand aan de Utrechtse tentoonstelling uitgebreid bestudeerd en beschreven. Voor het transport naar Los Angeles zijn ze met digitale apparatuur vastgelegd door de Fotodienst van Het Utrechts Archief.

'Wij gaan een film met jou maken'

Toen de Saenredam-tentoonstelling in het Centraal Museum stond, wist Liesbeth Helmus de hoofdconservator tekeningen van het Getty Museum, Lee Hendrix, te interesseren voor de tentoonstelling. Lee Hendrix, die

in de jaren zeventig aan de Vrije Universiteit in Amsterdam heeft gestudeerd en goed Nederlands spreekt, heeft al jarenlang grote belangstelling voor de Nederlandse tekenkunst uit de Gouden Eeuw. Na in Amerika de catalogus al grondig te hebben gelezen, heeft ze begin vorig jaar de tentoonstelling bekeken. Gesprekken met het Centraal Museum en Het Utrechts Archief resulteerden in een overeenkomst om de tentoonstelling naar het Getty te halen.

Liesbeth vroeg haar collega stadsgeschiedenis Renger de Bruin om Lee Hendrix de door Saenredam geschilderde kerken te laten zien. Op een prachtige winterdag voerde de tocht langs de plekken, waar de Haarlemse kunstenaar had staan tekenen, te beginnen op de Mariaplaats. Daar staan de silhouetten van Dom- en Buurtoeren nog net steeds zo als op het schilderij in het Boijmans, maar dan met het gele gebouw van Kunsten & Wetenschappen op de voorgrond. Lee was zo enthousiast over de wandeling, dat ze uitriep: 'Renger, wij gaan een film met jou maken. Onze bezoekers weten niet eens waar Utrecht ligt en jij moet ze vertellen waarom Saenredam in deze prachtige stad ging tekenen!'

Het duurde een tijdje voor het budget geregeld was, maar eind mei belde Lee op met de mededeling dat het rond was en dat er begin juli gefilmd ging worden. In de weken eraan voorafgaande werd al e-mailend, faxend en bellend met Lee Hendrix, educatief medewerkster Tina Olsen en regisseur Deborah Liekkio een script in elkaar gezet. Een punt van zorg was het weer: er waren drie dagen uitgetrokken voor de opnamen en grauwe luchten met constante regen zou niet zulke attractieve filmbeelden hebben opgeleverd. In Utrecht is kans daarop aanzienlijk groter dan in de Sunshine State. Het viel echter mee: een week met zon, droog, boven de dertig graden. De dames uit Californië voelden zich helemaal thuis, terwijl de Britse cameraploeg en de

Utrechtse commentator het een beetje warm hadden.

Het werken met een professionele filmploeg is een inspannende bezigheid. Iedere opname moet tien keer over. De informatie moet verstrekt worden in simpele one-liners. Als het er dan eindelijk in korte bewoordingen zonder haperen uit is, komt er een blaffende hond langs: take elf. Uiteindelijk hebben veertien uur opnamen geresulteerd in een filmpje van bijna tien minuten. Een van de gebruikte opnamen is van de Domtoren met het commentaar 'The Dom tower has always been a landmark for Utrecht as the Empire State Building is for New York City'. Wanneer een ander karakteristiek gebouw dat toen in New York stond, genoemd was, had deze passage geknipt moeten worden.

Een tempel van travertijn

Het museum waarin het werk van Saenredam tot begin juli getoond werd is diens heilige ruimten meer dan waardig. Het imposante gebouw, dat in 1997 na veertien jaar plannen en bouwen zijn deuren opende, is ontworpen door de bekende architect Richard Meijer, in Nederland bekend vanwege het Haagse stadhuis. De bouw van het Getty Museum heeft 1,2 miljard dollar gekost. Dat is inclusief de proceskosten die nodig waren om het complex op een berg in de voorstad Bel-Air door te kunnen zetten. De bewoners van deze welgestelde wijk (naast Beverly Hills gelegen) wilden vanuit hun tuinen met zwembad naar de ongegrepte natuur op de berg blijven kijken en huurden legers advocaten in om de bouwplannen te dwarsbomen. Aangezien het Getty zich nog betere advocaten kon permitteren, is het museum er toch gekomen. Een concessie was wel dat er geen kubieke meter grond van de berg af mocht, wat nogal kostenverhogend werkte. Maar er hoefde ook niet echt beknibbeld te worden en Meijer kon de kostbaarste materialen uit-

zoeken. Zo is het hele gebouw bekleed met dikke platen, uit Italië aangevoerd travertijn. Zelfs de vloeren van de liften zijn uitgevoerd in deze steensoort. Vooral bij zonsondergang, zoals tijdens de opening op 15 april, is de warme gloed op de ruw gehouwen Italiaanse steen fantastisch.

De bezoekers komen het complex binnen aan de voet van de berg. Bovenop de parkeergarage is een halte voor het trammetje dat voor het transport naar boven zorgt. Tijdens de rit ontvouwt zich de blik op het gebouwencomplex. Centraal staan de ontvangsthallen en de vier paviljoens met expositie-zalen, die onderling met elkaar verbonden zijn door loopbruggen. Behalve uit het museum bestaat het Getty Center uit een onderzoeksinstituut met een uitgebreide bibliotheek, een restauratie-atelier, depots, kantoorruimten, een vergaderruimte voor het bestuur en verschillende bezoekers-restaurants. De gebouwen worden omzoomd door tuinen, waarvoor het Getty maar liefst 32 tuinlieden in dienst heeft. Daaromheen ligt het natuurlandschap van de berg die het Getty voor de bouw heeft aangekocht.

Het moge duidelijk zijn dat deze instelling niet de geldzorgen heeft die in museumland gebruikelijk zijn. Het kapitaal is afkomstig van oliemagnaat J. Paul Getty (1892-1976). Tijdens zijn leven legde hij een kostbare kunstcollectie aan met als zwaartepunten Griekse en Romeinse oudheden en Franse schilderijen en meubelen uit de 18e eeuw. Zijn privé-museum bracht hij in 1974 onder in een speciaal ontworpen gebouw in Malibu, een kopie van een Romeinse villa. Bij testament bepaalde Getty dat de collectie eigendom zou worden van een stichting. Deze J. Paul Getty Foundation kreeg bovendien de beschikking over een fors kapitaal om het museum te runnen, aankopen te doen en cultuurhistorisch onderzoek te doen. Ten aanzien van de aankopen bepaalde

het testament dat alleen Europese kunst van voor 1900 mag worden aangekocht. Het enige wat daarbuiten valt is fotografie. Het museum voert ondanks de ruime fondsen een voorzichtig aankoopbeleid, gericht op het verwerven van individuele topstukken en niet van complete collecties. Zo bezit het museum drie Rembrandts, een Frans Hals, een Ter Brugghen, maar geen rijen van minder bekende kunstenaars zoals in veel musea het geval is. Tweederde van de schilderijen uit de collectie hangt op zaal, terwijl bij de meeste musea zo'n 90 procent in depot hangt. Het grote verschil is dat de grotere Europese musea oude instellingen zijn met organisch gegroeide collecties en een bewaarfunctie van stedelijk of nationaal erfgoed.

Het kunstbezit van het Getty is een met smaak en terughoudendheid samengebrachte privé-collectie, beheerd door een gespecialiseerde staf die ruim de tijd krijgt voor de werkzaamheden en ruim in de financiële middelen zit. De collega's uit het Getty werken onder omstandigheden die bewondering en een beetje jaloezie opwekken.

Heilige ruimten

De 11e september van het vorig jaar leek het doorgaan van de tentoonstelling in Los Angeles even in gevaar te brengen. De stijgende transportkosten en de verzekeringspremies maken internationale tentoonstellingen de laatste jaren toch al steeds moeilijker en in de paniek na de aanslagen in New York en Washington werd alles onzeker. Door het betrekkelijk snel normaliseren van de situatie dreef de dreiging over. De voorbereidingen konden gewoon doorgaan. In maart van dit jaar zijn medewerkers van archief en museum met de objecten meege-reisd naar Los Angeles om daar mee te werken aan de opbouw van de tentoonstelling en erop toe te zien dat alles netjes werd uitgepakt en veilig opgehangen. Dat is een gebruikelijke procedure

Saenredam, Catharijnek
kerk gezien vanuit het
schip naar het koor (1636)
Foto: Het Utrechts Archief

bij tentoonstellingen met kostbare en kwetsbare voorwerpen. Ook controleren de meegereisde koeriers lichtsterkte, luchtvochtigheid en temperatuur en stellen ze met de restauratoren van het ontvangende museum eventuele beschadigingen vast. Aan het eind van de tentoonstelling worden de stukken aan de hand van foto's en aantekeningen opnieuw bekeken, zodat kan worden vastgesteld of er tijdens het bruikleen beschadigingen zijn opgetreden.

Wat allereerst opviel aan de tentoonstelling in Los Angeles, was de poëtische titel: 'The Sacred Spaces of Pieter Saenredam'. Deze titel, die via banieren en affiches op verschillende plekken in de metropool te zien was, geeft precies aan wat de Amerikanen trekt in deze 17e-eeuwse schilder. De *Los Angeles Times*, die daags na de opening een groot artikel aan de tentoonstelling wijdde, omschreef het als volgt: 'the site drawings are atmospheric and evocative.' De krant legde hierbij een verband tussen het Nederlandse protestantisme met zijn nadruk op een vrije en individuele geloofsbeleving en de manier waarop Saenredam de Utrechtse ker-

ken schilderde: 'he approaches the spiritual subject from a distinctly secular perspective.'

Het Getty Museum heeft gekozen voor een andere wijze van presenteren dan het Centraal Museum. De tekeningen lagen er niet op tafels, maar waren opgehangen naast de schilderijen. Hierdoor waren ze prominenter aanwezig, maar een vergelijking tussen beide was wat lastiger. Een nadeel was bovendien dat de schilderijen wat minder licht kregen dan in Utrecht, omdat men om behoudsredenen gebonden is aan het lage lichtniveau dat de tekeningen mogen hebben.

Het Getty ging minder uitvoerig in op de werkwijze van Saenredam. Deze werd toegelicht aan de hand van tekeningen en een schilderij van de Bavo in Haarlem. Het Getty bezit daar zelf een tekening van. Ook de maquettes ontbraken. De informatie over de kerken werd gegeven in de film, die constant draaide. Ook op de tekstborden konden bezoekers daar kennis van nemen. De tentoonstelling was ingedeeld per kerk en een inleidend tekstbord gaf in het kort een beschrijving van de des-

betreffende kerk. Voor wie meer wilde weten, was er een kleine (gratis) brochure en voor de echte liefhebbers natuurlijk de catalogus, die al voor de Utrechtse tentoonstelling in het Engelse vertaald was en nu van een Getty-Logo was voorzien.

Opmerkelijk is dat het schip van de Catharinakerk (de tekening uit Het Utrechts Archief en het schilderij van de National Trust) in Los Angeles als het hoogtepunt van de tentoonstelling werd gepresenteerd, waar in Nederland de Mariakerk altijd in het middelpunt van de belangstelling staat. Deze verschuiving in aandacht komt vooral doordat twee schilderijen van de Mariakerk, die wel in de Utrechtse tentoonstelling te zien waren, nu niet waren uitgeleend.

'Indirecte zelfonthulling'

De expositie van Saenredams werk kreeg in de Amerikaanse pers een enthousiast onthaal en leek net op het juiste moment te komen. Lee Hendrix, geciteerd in het artikel in de *Los Angeles Times*, ging zelfs zo ver te stellen dat deze tentoonstelling voorzag in de behoefte aan rust en sereniteit bij de Amerikanen na 11 september. Een verband dat de recensent van de *New York Times* herhaalde: 'The Getty show [...] persuasively conveys this vision of architecture as an existential emblem, something we have become especially sensitive to since September, and of arts as an act of oblique self-disclosure and painstaking self-transcendence.' De auteur van het stuk hoopt dan ook zeer dat de tentoonstelling met het werk van 'one of the great poets of space and light' ook nog te zien zal zijn in andere Amerikaanse steden.

Renger de Bruin is conservator stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum
Joyce Pennings is sectorhoofd behouden en benutten van Het Utrechts Archief